

משמעות המקום בשירת הגעגועים למולדת "אלחנין"¹

עבדאללה טרביה

תקציר:

זיקת האדם למקום מוגדר נחשבה לנושא חדש בתרבות המוסלמית לעומת חיי הנדודים במדבר של האדם הג'אהלי והבדווי. בשירי האהבה והפרידה זכה המקום לתשומת לב חשובה בשירה הערבית הקדומה. המשורר פיתח אהבה וחשק לשרידים ולחורבות שנותרו, כי הם מזכירים לו את אהבתו שנטשה את המקום. אהבתו למקום נובעת מאהבתה הסמויה של העלמה החשוקה.

המעבר מהמדבר השומם אל הטבע המרהיב והפורח פיתח אצלם, ובמיוחד אצל המשוררים הנודדים, יחס מיוחד למקום. המקום נעשה ציר מרכזי בשירה האנדלוסית שגרם לצמיחתו ולשגשוגו של מונח הגעגועים והגלות. המוסלמים פיתחו קשר נפשי חזק ושייכות למקום מושבם, לנוף ולטבע. כל ניסיון לפגוע במערכת היחסים אשר נרקמה בין שני הצדדים גרם למשוררים ייסורים בלתי נסבלים. הפגיעה ביחס זה מתבטאת על פי רוב בגלותם של המשוררים מעיר מולדתם. במצב זה נערמו קשיים רבים בדרכם של הגולים והנדודים. הנדודים והפרידה ממקומות מגוריהם גרמו להתפתחותן של סוגת הגעגועים והקינה על הערים.

מאמר זה בא לשפוך אור על נושא המקום, חשיבותו ומשמעותו בשירת הגעגועים למולדת (אלחנין – الحنين). המקומות והנופים מילאו תפקיד חשוב בשירה האנדלוסית בגלל הטבע המרהיב שנחשפו אליו במערב.

בהקדמה זו, אני אתיחס לזיקתו של האדם למקום, ביחסו לארץ המולדת אשר בה נולד וגדל, ובהגדרת המונחים העיקריים "גלות ונדודים – אלע'רבה ואלתרחאל". כמו כן אציין את תת-הסוגה שצמחה ושגשגה באנדלוסיה, "הקינה על הערים". נושאים אלה הכשירו את הקרקע וגרמו לצמיחתה ולהתפתחותה של סוגת הגעגועים ("אלחנין") למולדת. אתיחס לגעגועים כתופעה אנושית אוניברסלית מבחינה גיאוגרפית, פסיכולוגית וסוציולוגית.

החנין קיים כבר בשירה הערבית הקדומה, בהקדמות השירים העוסקים באהבה ובחשק, בשירי התלונה ובקינות. משוררי ערב בכו בכי מר כשעמדו ליד שרידי אוהלם של הדודים והקעים; ועל אחת כמה וכמה אם עברו ליד האוהל או שרידי המחנה של האהובה. מקומות אלה הדליקו בלבם של המשוררים את אש הגעגועים לעת מפגש².

¹ מאמר זה הוא פרי להרצאה שניתנה ע"י בקונגרס ה-15 למדעי היהדות 09\816.

² חור, אלחנין, עמ' 26-28.

זיקתו של האדם למקום

לזיקה אשר נוצרה בין האדם לבין המקום הייתה השפעה אדירה על התפתחותו של נושא הגעגועים למקומות, שבסופו של דבר הפכו להוות געגועים למולדת.

החוקרים מייחסים חשיבות רבה לפעילותו של האדם, הקשורה לזמן ולמקום ספציפיים בחייו. המקום החשוב בחייו של אדם הוא המקום שבו נולד וגדל ומצא בו מקלט וביטחון. חוקרי הספרות הבליטו את חשיבותו של המקום ואת נוכחותו בטקסט הספרותי.³ נוסף על היותו מונח מיתולוגי ופילוסופי עתיק מאוד, היחס למקום העסיק מבחינה אמנותית ופילוסופית הוגים רבים שהצביעו על חשיבות הנוף בתארם את המציאות הטרגית שחיו בה, את חורבות המקום והשרידים.⁴ לנושא זה מתייחס החוקר עימד בציינו את אריסטו כמי שמייחס חשיבות רבה לעניין הנוף.⁵

המשוררים והכותבים היוונים הקדמונים קראו לעזרתם את המוזות באמצעות יציאה לגלות. תוקידידס, כסנופון, פיליסטוס, טימאיוס איש טאורומניון, אנדרוטיון, ובאקחילידס – כולם גלו או הוגלו מעיר מולדתם. אפשר לציין לזכותם של אלה, כמו רבים אחרים שגורשו ממולדתם, שלא התייאשו ולא נשברו. גולים ומגורשים רבים ניצלו את כישרונותיהם והצליחו להיזכר בכל מקום גם לאחר מותם, שעה שאלה אשר גירשו אותם והביסו אותם במלחמת המפלגות, אין מהם איש שהשאיר זכר אחריו.⁶

משמעה של הגלות הוא גם יציאה אל המרחב, וכאשר יש לגולה כישרונות רבים, הרי העולם כולו פרוש לפניו. רעיון זה בא לידי ביטוי במסות שחיברו הקדמונים על הגלות,⁷

³ שואבקה, ג'מאליאת אלמפאן, עמ' 43-52; סלאמי, אלע'תראב, עמ' 69.

⁴ אבן קתיבה אלשער ואלשעראא', א, עמ' 22. על משמעותו של המקום בשירה הקדומה והשפעת המקום על יצירתו של המשורר, עיינו בספרו של אבן סלאם, פחול אלשעראא', שבו מחלק את המשוררים על פי חלוקה גיאוגרפית. בדומה לו גם ת'עאלפי (الغالي) בספרו יתימה, מחלק את המשוררים על פי מקומותיהם. אבן אל חיטיב, אלמעאהד ואלדיאר, ב, עמ' 43-52.

⁵ אריסטו, ספר הפואטיקה, עמ' 76 (תורגם על ידי עימד, פן אלשער, עמ' 50). משמעות המקום במחזה נחקרה על ידי מנצור דלמי בעבודת הדוקטור שהגיש לאוניברסיטת בגדאד, אלמפאן פי אלנץ אלמסרחי (1998).

⁶ אשרי, הגלות, עמ' 5.

⁷ החיבור הקדום ביותר מסוג זה שנשתמר בתמציתו הוא "על הגלות" מאת טליס (אמצע המאה ה-3 לפה"ס).

כי קניינו האמיתי של האדם הוא חוכמתו, ואין איש בעולם שיכול להפקיע אותה מידו, ועל כן אף בצאתו לגלות החוכמה נלווית אליו כצידה לדרך.

המשורר אלקמאן, למשל, עזב את עיר מולדתו סארדיס וגלה לספרטה, משם יצאו לו מוניטין בעולם כולו כאחד מגדולי המשוררים הליריים של אותה תקופה. עוד רבים כמוהו גלו ממולדתם ונודעו בכל רחבי יוון. הרעיון הוא שהגלות עשויה להביא את האדם לידי יצירה בעלת ערך רב. במסות המאוחרות על הגלות משוקעים הלכי רוח קוסמופוליטיים בעלי צביון סטואי-ציני. מחבריהן ממליצים מפורשות על השלמה עם מצב הגלות ופוסלים את הפטריוטיזם של גיבורי השיבה למיניהם. השאלה אם "ארץ האבות" היא המולדת, או שמא "המקום שבו אדם חי וטוב לו", חוזרת כמעט בכל המסות. ההיסטוריון פלוטארכוס הוסיף כי יתרון גדול לגולה שהוא חופשי לבחור לעצמו למושב כל מקום הנראה לו, שהזמן עצמו יגרום לו להסתגלות למקום החדש ויהפכנו לו למולדת⁸.

זיקת האדם למקום מוגדר נחשבה לנושא חדש בתרבות המוסלמית בתקופה שבה עברו המוסלמים מחיי האוהל אל חיי האורבאנות והיציבות בתקופת האומיים. לעומת חיי הנודדים במדבר של האדם הג'אהלי והבדווי. המקום לא זכה בתקופה הג'אהלית ובראשית האסלאם ליחס מיוחד בגלל אורח החיים הנוודי שאפיין את תושבי המדבר, להבדיל מהעיר מכה שהייתה מרכז לעבודת אלילים. המוסלמים ייחסו לדת חשיבות רבה והעדיפו אותה על המקום שחי בו האדם. המוסלמים דאגו להפיץ את האסלאם בכל רחבי העולם בלי הגבלות. בראשית האסלאם גילה הנביא מחמד יחס מיוחד לעיר מכה, המהווה סמל רוחני עבור האומה המוסלמית. הוא התגעגע לשוב אליה בכל רגע.

בשירי האהבה והפרידה זכה המקום לתשומת לב חשובה בשירה הערבית הקדומה. חשיבות כזו באה בעקיפין, ורק משום שהמקום הנטוש מסמל ורומז אל שהותה של האהובה או החברים שהיו באותו המקום. ההקדמה המסורתית "העמידה על החורבות – אטלא" היא רמז בעל חשיבות פסיכולוגית להנצחת זיכרונותיו וכיסופיו של המשורר למקום שבו התקיימו פגישותיו עם אהובתו. נטישת המקום על ידי האהובה מכל סיבה שהיא גרמה למשורר ייסורים על הפרידה והמרחק מאותו המקום. תחושת הצער והכאב השתלטו עליו ועוררו בו תחושת געגועים לשרידי המקום ששהתה בו אהובתו. המשורר פיתח אהבה וחשק לשרידים ולחורבות שנותרו, כי הם מזכירים לו את

⁸ אשרי, הגלות, עמ' 5.

אהבתו שנטשה את המקום. אהבתו את המקום נובעת מאהבתה הסמויה של העלמה החשוקה⁹.

המעבר מחיי הנדודים אל חיי העיר חולל שינוי ביחסם של המוסלמים כלפי המקום והמולדת בתקופת התהוותן של האימפריות האומויות (בשנת 661) והעבאסית (בשנת 750).

המהפך שהתרחש בחיי הערבים היה במוסלמים מהמזרח, שנחשב שמרני, אל חיי הפתיחות שבמערב. המעבר מהמדבר השומם אל הטבע המרהיב והפורח פיתח אצלם, ובמיוחד אצל המשוררים הנוודים, יחס מיוחד למקום. המקום נעשה ציר מרכזי בשירה האנדלוסית שגרם לצמיחתו ולשגשוגו של מונח הגעגועים והגלות. דרך מונחים אלה הצליח המשורר להביע ולשקף את רגשותיו העזים כלפי המקום שממנו נעקר¹⁰. המשורר ניסה להחיות מבחינה נפשית את המקום הישן, "המולדת" שלו, דרך הדמיון האישי שלו. חיי היציבות, העושר והנוף האנדלוסי הביאו מרגוע לנפשו, ונוצר יחס של אהבה כלפי המקום שבו נולד או שבו היה חי. התמונה השירית מתארת את יחסם של המשוררים למקום, כאשר המשורר מצליח לעצב את ממד הזמן לממד של מקום. כלומר, תמונת העבר החולף מצוירת על ידי שרידי המקום – אטלאל.

יחסם של הערבים לאנדלוסיה היה בהתחלה כאל ארץ זרה, אשר נכבשה מתוך שליחות דתית. תחושת הגלות, אשר אפפה את המהגרים המוסלמים שהגיעו מאוחר יותר מארצות שונות כמו סוריה למשל, הקשתה על הסתגלותם למקום החדש. רק מן המאה ה-10 ואילך ניכרת ביצירותיהם של המשוררים הערביים בספרד נטייתם לשלב נופים מקומיים שהרשימו אותם תוך כדי זיקתם לתבניות הספרותיות המזרחיות המקובלות¹¹.

במאה ה-11 חשו משוררי אנדלוסיה המוסלמים את שייכותם למקום החדש-אנדלוסיה¹². הם פיתחו קשר נפשי חזק ושייכות למקום מושבם החדש-אנדלוסיה, לנוף ולטבע. וכל ניסיון לפגוע במערכת היחסים אשר נרקמה בין שני הצדדים גרם למשוררים

⁹ מחמד, דראסאת, עמ' 122.

¹⁰ חור, אלחנין, עמ' 33-39.

¹¹ מקרי, נפח אלטיב, א, עמ' 126, 193; ד, עמ' 205; דורון, ערים, עמ' 69; ניקולסון, תולדות הספרות הערבית, עמ' 323.

¹² שירמן, ספרד המוסלמית, עמ' 19.

ייסורים בלתי נסבלים. וכול עקירה או גלות מעיר מולדתם הייתה מלבה את אש הגעגועים למולדת.

המקום מהווה נושא ומוטיב חשוב ומרכזי בספרות. מדע הגיאוגרפיה זכה ליחס מיוחד בתרבות האנדלוסית, והיה לו צביון מקומי ספציפי בין גבולותיה של אנדלוסיה. הגיאוגרף קראצ'קובסקי טוען שמהמאה ה-11 החלו מקורות ספרותיים לעסוק בגיאוגרפיה¹³. בתקופת המוחרדון נוצר מחדש הקשר בין הגיאוגרפיה התיאורית והאסטרונומית כפי שמופיע אצל אלדריסי (1100-1169). בגיאוגרפיה התיאורית אפשר למצוא גם סגנון חדש של תיאורי המסעות. מסעו של אבן ג'יביר (1145-1217)¹⁴, שמשך את תשומת לבם של האנשים, הוא תיאור הנוף והמקומות שעבר בהם. המסע תועד בצורת זיכרונות. הוא מספר על אודות המקומות שבהם עבר או ישב, ואולי, לדעתו של אבן ג'יביר, המסע למכה והעלייה לרגל היו הסיבה העיקרית לאהבת ספרות המסע אצל האנדלוסים¹⁵.

המקום הגיאוגרפי משמש סמל לחוויה מסוימת, ולא דווקא מרכיב פיזי בחיי האדם. עובדה זו מוכרת לאנשי הגיאוגרפיה, למשוררים וליוצרים. מעשי האדם ופועלו מתרחשים בזמן ובמקום גיאוגרפי מוגדרים, ודבר זה מעניק להם משמעות, כמאמר הקוראן "وقلنا يا آدم اسكن أنت وزوجك الجنة وكلا منها رغدا حيث شئتما ولا تقربا هذه الشجرة فتكونا من الظالمين"¹⁶.

"אמר לו הוי אדם אתה ואשתך בגן ואכלו שניכם מפריו בשפע אשר תרצו, אל לכם לקרב אל העץ הזה פן תהיו לבני עוולה".

המקום הגיאוגרפי מתחבר בדרך כלל אל עמדות וערכים, ואלה נתפסים באופן מוצלח מאוד על ידי סופרים ומשוררים. המקומות משמשים כלי לחשיפת מגוון רב של רעיונות

¹³ קראצ'קובסקי, **אלאדב אלג'ע'ראפי**, א, עמ' 88.

¹⁴ אבן ג'יביר מכונה אלבלנסי. למד מדעי הדת (פקה) אצל אביו ועוד חכמים, עלה על אונייה שפנתה לכיוון אלכסנדריה, ודרך ים סוף פנה לכיוון ג'דה וקיים את מצוות העלייה לרגל למכה. לאחר מכן פנה לכופה, בגדאד ומוצל. באותן ערים שהה תקופה קצרה שבה ביקר במסגדים ובבתי-ספר, המשיך את מסעו לכיוון אלשאם (סוריה), שם התבונן באורח חייהם של הצלבנים שהיו להם שם פרובינציות נוצריות.

¹⁵ צ'יף, **עצר אלדול**, עמ' 532.

¹⁶ **קוראן**, סורה 2, פסוק 34 והתרגום של רובין, עמ' 5.

וגישות¹⁷. העיסוק במקום התחיל מתקופתו של אריסטו (384-321 לפה"ס). בספרו **פואטיקה** הוא מציין את המקום והנוף כאחד מששת העקרונות של הטרגדיה¹⁸.

מאלורי וסימפסון מציינים בהקדמת ספרם (*Geography and Literature - A Meeting of the Disciplines*), כי באמצעות יצירות ספרות מפתחים היוצרים הערכה עמוקה כלפי המקומות הגיאוגרפיים, ובכך גוברים הישגיהם של המשוררים והיוצרים על גיאוגרפים הנוקטים תיאור פרוזאי בלבד¹⁹. לתווים הפיזיים של המקומות אין על פי רוב משמעות סמלית. תכונותיו של מקום נקבעות על ידי תגובותיהם הסובייקטיביות של בני אדם התלויות במורשתם ובתרבותם, בעיסוקם ובמצבם האישי.

המקום שואב את כוחו מן הערכים המיוחדים לו, והספרות היא אחד האמצעים המגשרים והמעורבים בייחוסם של אותם ערכים לאותם מקומות²⁰.

מייקל רוס מציע לקרוא את המקומות כטקסט ולפענח אותם באופן דומה לזה שבו מפענחים את סמלי הפנטזיות, שהרי ערים מתפקדות כהיטלים של עולמות פנימיים, ונטייתו האישית של הפרשן מעניקה לעיר ולמקום את הצורה המגדירה אותה. מצב רוחו של המתבונן מעניק לעיר את צורתה²¹. סופרים ומשוררים הם הבקיאים שבפרשני המקומות הגיאוגרפיים. עם זאת יש בספרות מקומות שהרבו לכתוב עליהם ולתארם עד שהתגובות הספרותיות מעמידות בפני הכותבים סכנה של שימוש בקונבנציות של תיאור. בקינות שכתבו משוררי אנדלוסיה על הערים שנחרבו ציינו סימנים רבים המצביעים על מקומות. הקורא המעיין בטקסט מסוג זה יוכל לראות את תמונת המקום שאליו מתכוון המשורר. השימוש בתיאורי מקום ידועים ומוכרים לאחרים רומז למקום הספציפי שאליו מתכוון הטקסט²². דוגמה יפה לעניין זה אפשר לראות בתמונות היוצרות טקסט בספרות הילדים. הצטברותן של התגובות הללו לגבי אותם טקסטים הקשורים במקום גיאוגרפי מסוים יכולה להעשיר בדרך של שימוש אינטר-טקסטואלי יצירות חדשות המגיבות על יצירות קודמות.

¹⁷ שחם, **הגיאוגרפיה**, עמ' 362.

¹⁸ אריסטו, **פואטיקה**, עמ' 76; עיאד, **פן אלשער**, עמ' 50.

¹⁹ מאלורי וסימפסון, **גיאוגרפיה**, עמ' 11.

²⁰ לוטווק, **המקום**, עמ' 35.

²¹ רוס, **ערים**, עמ' 115.

²² הסגנון השירי של אבן חי'פאגיה בשירת הטבע מהווה עדות לתיאורים המציינים מקום או עיר מוגדרים באנדלוסיה.

האופי המיוחד של הגיאוגרפיה היהודית והאוניברסאלית מתבטא בשירה העברית ביחס שבין הגולה לארץ ישראל, בין המקום הרחוק לבין המקום הקרוב. מקום מסוים או עיר מסוימת מהווים אחד האמצעים המובהקים לעידוד הזהות, וחלק מן האחיזה הנפשית- הרגשית של האדם בארצו ובמולדתו²³. כלומר, מאז ומתמיד עיר או נוף מסוימים, בין אם הם מקום קטן ובין אם גדול, מייצגים היסטוריה, אידיאולוגיה וזהות. למקומות אלה יש חשיבות רבה לגבי אדם או עם מסוים שנולדו בהם. כל מקום יכול להיתפס כמקום קטן בלבד, המוגדר מבחינה חברתית וגיאוגרפית, או כמקום שהוא באותה מידה, כדברי גורביץ' וארן, גם מטונימיה של המקום הגדול²⁴.

משוררים יהודים, שאבותיהם נולדו באנדלוסיה ובה חיו ונהנו מחיי תרבות, באושר וגם בעושר, הביעו את צערם וכאבם אחרי הגירוש בשירים שנכתבו בלדינו וביוונית. בשירים הללו הביעו את געגועיהם לארץ האבות אנדלוסיה. שמואל רפאל דן באחרונה בגעגועים למקומות²⁵, והוא מחדד את התמונה של הגלות, שהעם היהודי שונה משאר העמים בזה ששמר על קשר חזק ותלות רבה בכמה מקומות, ארצות ומולדות, בנוסף למגוון התרבותי העשיר שייחד אותו באותו פרק זמן. המאמר עוסק בגלותם ובגירושם של היהודים מספרד. כאשר עברו לחיות תחת שלטון יווני ועות'מאני ניסו היהודים מצד אחד לשמור על התרבות הספרדית שינקו בהיותם שם, ומאידך גיסא רצו להשתלב בתרבות החדשה, והייתה להם שאיפה עזה להגשמת חזון השיבה לארץ האבות. המצב הזה גרם להתלבטות קשה בהיותם מחוברים ותלויים בשלוש הארצות (יוון, ספרד וארץ ישראל). לדעתי דבר זה אינו אופייני רק לעם היהודי, יש לומר: גם משוררים מוסלמים שעזבו את מולדתם הראשונה ועברו למולדת אחרת חיו במעין פיצול אישיות ובגעגועים ליותר ממקום אחד. געגועים כאלה ניתן לזהות בשירתם של אבן חמדיס שגלה ונדד מסיציליה אל סביליה שבאנדלוסיה, ואבן ח'פאגיה שגלה ממולדתו שקר אל העיר וולנסיה.

המקום במחקר הפסיכולוגי

המקום זכה לחשיבות רבה בשירה, ובאופן ספציפי בשירה האנדלוסית בספרד. חשיבות זו כרוכה בנושא הגלות שאלה נקלעו המשוררים באותה תקופה. הגלות הקשה ביותר

²³ פיינגולד, **על המקום**, עמ' 306.

²⁴ גורביץ' וארן, **על המקום**, עמ' 9-24.

²⁵ רפאל, **געגועים**, עמ' 1-8.

שאליה מתייחסים במחקר המודרני היא הגלות הנפשית, שכן ההיבט הנפשי הפסיכולוגי מתחבר לממדים אחרים כמו המימד התרבותי, המדיני והכלכלי.²⁶ הניתוק בין האדם לבין המקום שנולד בו ואהבו אהבה עזה יכול לגרום לו מצוקות נפשיות קשות.

אלאע'תראב (היציאה לארץ זרה)²⁷, בלטינית "Alienation", מצביע על מצב פסיכולוגי המתבטא בהפרעות נפשיות ושכליות²⁸. זהו מצב שבו האדם מרגיש זר ומנותק מכל מה שסובב אותו. את הגולה מאפיין מצב של ריחוף ואבדן רגש, חוסר מודעות ותסכול²⁹ בגלל עיסוקו בנושאים כמו חלוף הנעורים, הזקנה והמוות המתקרב. הוא מתרחק מהישות של האני שלו ולוקה בפיצול אישיות כפי שאירע למשורר אבן חי'פאגיה³⁰.

היגל מתייחס לתופעה זו באומרו שבגלל הזרות נוצר מרד פנימי ושנאה כלפי סממנים של גלות חברתית שנוצרה בגלל אובדן שליטה³¹.

הפסיכולוג אריך פרום טען שישות האני המקורית מקבילה לישות האני שאיננה גולה³². ישות זו מגשימה את קיומה האנושי בצורה מושלמת. אבל הישות המסולפת היא הישות שגלתה מתוך עצמה ונפרדה מהמציאות האנושית. פרום עשה הבחנה ברורה בין שתי הישויות של האני. הוא טען שהישות המקורית יכולה להיות אוהבת ויצירתית, בעוד שהמסולפת אשר גלתה מתוך עצמה, גלתה גם מהמציאות האנושית³³. אפשר להסיק מהדברים כאן שיש קשר הדוק בין משמעותה של הגלות בשדה החברתי לבין משמעותה בשדה הנפשי. כלומר, אי אפשר להפריד בין שתי המשמעויות משום שהאדם אשר נמצא בגלות נפשית נמצא גם בגלות חברתית.

חברה כרוכה במקום גיאוגרפי מסוים, שכן לא תוכל להתקיים ללא חלקת אדמה או ארץ. נוכל לראות בחברה קבוצה של אנשים המסייעים זה לזה להגשים את מרב

²⁶ עבד אלעאל, אלאע'תראב, עמ' 40-49. ראו גם עבד אללטיף, אלאע'תראב, עמ' 80.

²⁷ אבן מנטיור, לסאן, א, עמ' 637; אלתו, אע'תראב, עמ' 660.

²⁸ סלאמי, אלאע'תראב, עמ' 32-36.

²⁹ נורי, אלאע'תראב, עמ' 13-25.

³⁰ צ'בי, בע'ית אלמלתמס, עמ' 202.

³¹ היגל, פנומנולוגיה, עמ' 51-59.

³² פרום, מנוס, עמ' 18, 39; עבד אלמנעם, אלאע'תראב, עמ' 18. (תרגם את החיבור "מנוס

מחופשי" של פרום); סלאמי, אלאע'תראב, עמ' 219.

³³ חמאד, אלאע'תראב ענד פרום, עמ' 71.

המטרות הגדולות שיש להם, כמו הישרדות ושמירה על קיומם³⁴. הסוציולוג הארי ג'ונסון מדגיש את מאפייני החברה ומבחין בין "חברה" לבין מונחים אחרים כמו "אומה" ו"עם". לשיטתו החברה מתפתחת בארבעה שלבים:

השלב הראשון הוא האזור המוגדר, שבו חברי הקבוצה החברתית מתייחסים למקום שהם מגיעים אליו כאל מולדתם. תפיסה זו אופיינית לבדווים שחיו במסגרת שבטית.

השלב השני הוא התפתחותה של הקבוצה החברתית והמעבר לשטח רחב יותר כמו ארץ רחבה, שבה מתקיימת אוכלוסייה גדולה של אנשים המהווה עם.

בשלב השלישי החברה מעצבת תרבות אחידה משלה, ולא מן הנמנע שיהיו תרבויות אחדות.

בשלב הרביעי החברה כבר בשלה ועצמאית. כדי שהחברה תתקיים ותתפתח בצורה חופשית וטבעית חובה עליה להיות עצמאית ואוטונומית³⁵.

כדי להבין את התפתחותה של תופעת הזרות (אלאע'תראב), ברצוני להבהיר בצורה ברורה כאן את הזיקה ואת היחס שבין האדם למקומו על ידי הגדרתם של שני המונחים שאתייחס אליהם בהמשך והם "גלות" ו"נדודים", המהווים הסיבה העיקרית לצמיחתה ולהתפתחותה של סוגת החנין בכלל ובאנדלוסיה בפרט.

הנדודים והחנין כתופעה אנושית

ברצוני להבחין בין המונחים "הגירה" ו"נדודים". ההגירה וההתיישבות הם תהליך מתמיד אשר נמשך כמעט ללא הפסקה. ראשיתו של תהליך זה כבר מבראשית. למשל, בתקופה הקלאסית, ביוון העתיקה וברומי, היו עליות וירידות הן בקצב ההתיישבות והן בעוצמתה³⁶. הגירתם של שבטים ערביים מחצי האי ערב ומן המדבר הסורי אל אזורים אחרים קרובה יותר למונח נדודים.

בדרך כלל, מערכת הגורמים המעצבת תופעת הגירה ונדודים היא פועל יוצא של התנאים המדיניים והכלכליים במקומות המוצא של המהגרים ובמקומות היעד שלהם³⁷.

³⁴ פיירצ'יילד, מילון סוציולוגי, עמ' 300.

³⁵ ג'ונסון, סוציולוגיה, עמ' 9-13.

³⁶ פרלמן, הגירה, עמ' 46.

³⁷ פגיס, חידוש ומסורת, עמ' 15-18.

מבחינה פנומנולוגית נחשבים הגעגועים והגלות ("אלחנין ואלתרחאל") לתופעה אוניברסאלית לאורך כל הדורות ובכל שכבות החברה.³⁸

הפנומנולוגיה מציעה חיפוש טרנסנדנטי אחר מהות החוויה האנושית ומתמקדת בהבנת המשמעות שיש למאורעות על אנשים שמשותפים בהם. מתוך כך, הפנומנולוג נוטה לצמצם את חוויית האינפורמנטים למשמעות מרכזית או למהות החוויה.³⁹

כיוון שנושא החנין, "הגעגועים", בשירה האנדלוסית כרוך למקום ולמולדת, אני חש חובה להבהיר אותו מבחינה פנומנולוגית. זוהי תופעה האופיינית לכל אדם הנמצא בגלות, ושורשיה עמוקים בכל התרבויות שבעולם. תופעת החנין יכולה להשתקף כתופעה בעלת ממדים תרבותיים וחברתיים, תופעה שיש בה מעין מחזוריות העוסקת בזיכרונות, בדימויים ובתפיסות אצל אוכלוסיות שונות. העיסוק בתופעה כאן מתמקד במימד הספרותי.

ברגע לידתו יוצא האדם לראשון שבמסעות חייו, חלקם ממשיים וחלקם דמיוניים. הדרך שיעבור הנווד היא כל מה שמוגדר כדרך באמצעות השפה וסמליה, החל ביחידות מרחק פיזיות, דרך יחידות הזמן וכלה בתהליכים נפשיים או היסטוריים, פרטיים או כלליים. הנווד עצמו יכול להיות אדם, אך גם כל דמות סימבולית, ממשית או הזויה שנבחרה למלא את מקומו. מכיוון שהנדודים נטועים כה עמוק בחיי האדם, נחוצה בדיקה של תמות הנדודים מבעד לאספקלריית המיתוס. המיתוס נחשב חלק מן הנכס

³⁸ חור, אלחנין, עמ' 18.

³⁹ להגדרת המונח ראו: שקדי, מחקר איכותי, עמ' 63-64. התופעה (phenomenon) היא מושא החקירה של הפנומנולוגים. הם משתמשים במונח "תופעה" כמונח כללי כדי לתאר את ההבנה הממשית שיש למישהו על אודות דברים ומאורעות אמיתיים שקיימים בעולם. תופעה היא האירוע כפי שנחווה על ידי הסובייקטים שחווים אותה. כשמתחילים לתאר "תופעה", מביעים תחומים, כגון: תפיסות, זיכרונות, דימויים, קוגניציות וכד'. העמדה הפנומנולוגית רואה את הפרט ואת עולמו כמובנים יחד; הפרט נתפס כחסר קיום במנותק מהעולם, והעולם נתפס כחסר קיום בנפרד מהאדם. על פי ההנחה הזו בלי מודעות ומכוונות דבר לא יכול להיעשות. ראו עוד בר-אל ונוימאיר, פסיכופתולוגיה, עמ' 131: "בפנומנולוגיה הכוונה היא בעיקר להדגשת החוויה הסובייקטיבית כגורם מרכזי בהבנת התנהגות האדם. לפי הגישה הפנומנולוגית, התנהגות האדם תלויה באופן שבו הוא תופס את העולם. ההנחה הבסיסית היא שכל אדם תופס את הגירויים ומאורעות באופן ייחודי".

התרבותי, ומתייחסים אליו כאל סיפור של היסטוריה מקודשת⁴⁰. לכן הגדרת הנדודים כנושא מיתי מעניקה להם משמעות רחבה בהקשר הספרותי שבו הם נתונים⁴¹.

עולה הצורך להתייחס ולבחון את משמעויותיהם של הנדודים והמסע ביצירותיהם של המשוררים אבן חיפאג'ה ואבן חמד'יס שעוסק בהם. הנדודים הם נושא מיתי המופיע במקורות קדומים (במיתוסים שומריים, מקראיים, מצריים ויווניים) ובתרבויות המערב והמזרח כאחד⁴². הנדודים והגלות מהווים גורם חשוב מאוד ומרכזי להתפעלותם הרגשית של המשוררים ולהדלקת אש הגעגועים.

הנדודים כתהליך היסטורי באים לידי ביטוי בחיפוש אחר מזון או בנדודים בשל תוצאות מלחמה. בהגירה יש מידה של בחירה מצד המהגר, הבוחר בארץ היעד; אבל בנדודים לא תמיד מתאפשר לנדוד לבחור את ארץ היעד והמקום שישב בו. בבחירתו במקום החדש הוא שומר בזיכרונו את המקום הישן. אם היציאה מאותו מקום הייתה ככפייה, הדבר יעורר צער וגעגועים למקום שהיה לו בעבר.

הגעגועים לאנדלוסיה בשירה העות'מאנית והאורדית (ההודית)

צינתי קודם שנושא הגעגועים נחשב לנושא אוניברסאלי ולתופעה חוזרת בתרבויות שונות. אף שהמחקר מתמקד בתקופה של זמן מוגדר, ברצוני לציין שנושא זה המשיך להתקיים בשירה גם אחרי הגירוש מספרד. משוררים עות'מאנים והודים מוסלמים הביעו את צערם על חורבן אנדלוסיה והתגעגעו אליה. געגועים אלה אינם נופלים מגעגועיהם של משוררי אנדלוסיה עצמם מבחינת עוצמת הביטוי הפואטי והרגשי⁴³. געגועים אלה נוצרו כתוצאה של הזדהות עם המשבר הרוחני והתרבותי שהתרחש בתקופת הגירוש מספרד. חמש מאות שנה לאחר כיבושה של גרנאדה המוסלמית וגירוש המוסלמים המשיכו מוסלמים אפילו בפקיסטאן להזכיר את אנדלוס כגן העדן האבוד. מעשי הרדיפה והגירוש ממשיכים לרדוף את המוסלמים בכל מקום. אנדלוסיה משכה את תשומת לבם של המשוררים והסופרים התורכים (עבד אלח'ק חאמד שמת ב-1937 ושמס אלדין סאמי שמת ב-1905) במיוחד בראשית המאה ה-20. המוסלמים יצאו מאנדלוסיה וחלקם ישבו בארצות הבלקן שתחת שלטון האימפריה העות'מאנית. הקשר

⁴⁰ למושג 'מיתוס' מתייחסים שני פילוסופים במרחק של שנים, ומביעים את הקושי שנתקלו בו. אוגוסטינוס (354-430) בוידויים אומר: "מהו מיתוס? אני יודע היטב מה זה, בתנאי שאף אחד לא ישאל אותי, אבל אם שאלו זאת ואני מנסה להסביר, אני נבוכ". ראו: רות'וויין, מיתוס, עמ' 1.

⁴¹ מירון, סאגה.

⁴² מירון, סאגה.

⁴³ הרידי, אלעדב אלטרפי, עמ' 325-334.

בין האנדלוסים לבין העות'מאנים מתבטא באיגרות ששיגרו המוסלמים באנדלוסיה לסולטאן העות'מאני בשעת מצוקה, ובהן הזעיקו אותו לשם הצלתם מהתקפות הנצרות.

המשורר התרכי שמש אלדין (1822-1904) ראה במו עיניו את מסעי הרצח וההשמדה של הנוצרים נגד המוסלמים, במיוחד באזור הבלקן, דבר שעורר בזיכרונו את תיאור המאורעות שהתרחשו באנדלוסיה. לאור התמונה הזאת הוא חיבר מחזה בצורת קינה המביעה את היגון והצער. במחזהו הוא מתאר את מצב המוסלמים בהיותם כלואים במבצר של העיר קסטיליה. הרעב והצימאון גברו עליהם, והם התחננו בפני המנהיג המוסלמי להיכנע ולהציל את התינוקות והנשים מהמוות. קריאותיהם היו לשווא וחוסר אונים ויאוש אפפו אותם.

השיר הבא משקף את תחושותיו ואת הלך רוחו של המשורר לאור מה שנגרם לאנדלוס

كانت الشهادة في سبيل الوطن مبلغ آمالنا
ولكن أجلنا أبقى أن يحل فحرماننا من هذه النعمة
أصبحنا على هذا الحال
انك لا تسمع من الأطفال والنساء إلا الأنين
وقلوبنا لم تعد تتحمل بكاءهم
اسمحوا لنا يا رفاق، عفوا أيها القائد،
ارحمنا وارحم أطفالنا ونساءنا فقد كادوا يموتون جوعا
وحياتهم متوقفة على تسليمك القلعة للأعداء⁴⁴

תרגום:

המוות (אלשהאדה) למען המולדת היה תכלית משאלותינו
אבל גורלנו מאן להתממש ומנע מאתנו את העונג הזה
מצאנו את עצמנו במצב הזה
שבו אינך שומע מן הטף ומהנשים אלא קולות כאב
לבבותינו אינם יכולים לשאת עוד את בכיכם
סלחו לנו, חברים, אתך הסליחה, המפקד
רחם עלינו ורחם על טפנו ונשותינו, שכמעט מתו מרעב
וחייהם תלויים בכניעת המבצר לאויבים
לדעתי הדוגמה הזאת משקפת את התנאים ששררו באנדלוסיה לפני הגירוש הסופי⁴⁵.
המוסלמים נתקלו באותו גורל גם בהודו, שם כתבו בשפת האורדו. הספרות האורדית

⁴⁴ שמש אלדין, **סידי יחיא**, עמ' 43.

הנציחה דוגמאות יפות בשירה ובפרוזה⁴⁶, שמגמתן הייתה הגאולה כדי שלא יהיה להם אותו גורל שפגע באנדלוסים⁴⁷. הנסיך אנריקה הספן הפנה בשנת 1460 את חרבו והתקפותיו נגד המוסלמים שהיו בתת-היבשת ההודית. המשורר מחמד אקבאל כתב שירים בשפה האורדית בהשראת ערים אנדלוסיות כמו קורדובה ואנדלוס שביקר בהן⁴⁸. המשורר הזה נזכר במשורר הערבי עבד אלרחמאן ובשירו, שבו הוא מתגעגע לעצי הדקל שבארץ שאם (סוריה). הוא תרגם את השיר הזה ושירים נוספים משל אבן עבאד לשפה האורדית. בחזרתו מאנדלוס כתב מחמד אקבאל שיר בערבית שכותרתו "הסבאניה" בשפה האורדית⁴⁹.

هسبانية تو خون مسلمان كا امين هي
مانند حرم باك هي تو ميري نظر مين
بوشيدة تري خاك مين سجدون كي نشان مين
خاموش اذا نين هين تري باد سحر مين
إلى أن يقول:

غرناطة بهي ديکها مري انكهون ني وليکن
نسيکن مسافر نه سفر مين نه حضر مين
ديکها بهي دکهايا بهي سنایا بهي سنا بهي
هـ دل كي تسلي نه نظر مين نه خبر مين⁵⁰

בשירו זה אקבאל מביע את הרגשות העזים שפרצו ממנו בעת ביקורו באנדלוס. בתים אלה משקפים את קשר האהבה שבינו לבין המוסלמים של אנדלוסיה. המשורר המשיך

⁴⁵ מצב זה חוזר בקינתו של אלמעטמד אבן עבאד שמת בשבי בכלא של אעימאת שבתוניסיה ב-1095 ובעוד קינות שאדון בהן בהמשך.

⁴⁶ שפת האורדו הופיעה בתקופת שלטונו של אורנקזיב (1657-1707) בתת-היבשת ההודית ובפיקיסטאן בצל האסלאם, ונעשתה שפה שמשתימשים בה במקום בפרסית. לעיון רחב ראה: אבראהים, **אלאדב אלאורדי**, עמ' 249-357.

⁴⁷ נמר, **אלאסלאם פי אלהנד**, עמ' 421. אורנקזיב עמד בראש כת הדוגלת בשנאתה לאסלאם ומטרתה להשמידו בכל מקום.

⁴⁸ מחמד אקבאל, משורר שנוולד בשנת 1877 בעיר סילוקאת בפנג'אב. נולד למשפחה שמרנית ולמד את הפרסית, את הערבית ואת שפת האורדו. את רוב שיריו כתב כשהיה בקורדובה.

⁴⁹ אקבאל, **פליאת**, עמ' 395.

(129) אקבאל, **פליאת**, עמ' 395.

לבכות ולהוריד דמעות בכל כתביו וחיבוריו על אבדן גרנאדה וקורדובה. השיר הבא משקף את תחושותיו ואת הלוך רוחו של המשורר לאור מה שנגרם לאנדלוס. בו מביע את רגשותיו העזים שפרצו עת ביקורו באנדלוס. בתים אלה משקפים את קשרי האהבה שבינו לבין המוסלמים של אנדלוסיה. המשורר הזה המשיך לבכות ולהוריד דמעות בכל כתביו וחיבוריו על אובדן גרנאדה וקורדובה. כדי להמחיש את הדברים אביא את השיר בתרגומו לערבית ולעברית:

إسبانيا! جرت دماء العرب الذكية على أرضك وروت ترابك

فصرت في نظري مقدسة كالحرم...

آثار السجود لا تزال تتراءى للناظر فوق أرضك

ولا يزال صدى الأذان الصامت يدوي بين أجوائك...

إسبانيا! لقد أعاد هذا السجود وهذا الأذان ذكريات أولئك العرب

الذين حكموا هنا رداً من الزمن...

ألا يزال خضب الحناء ضروري لجمال حسنك؟

يمكن للأمة المسلمة أن تخضب أرضك بدماء شهدائها

لتحويلها إلى زهرة شقائق النعمان

حقاً لم تعد في دماء المسلمين الحرارة التي كانت فيها يوماً ما

ولكن هذه الأمة لا يمكن أن تخضع أو تستكين أبداً للباطل

תרגום:

ספרד! הדם הזך של הערבים ניגר על אדמתך והרווה את עפרך

בעיניי נעשית מקודשת כמו המקומות המקודשים (לאסלאם)

סימני ההשתחוות עודם נראים מעל אדמתך

ועדיין הד הקריאה הדוממת לתפילה מהדהד באוויר

ספרד! השתחווייה זו והקריאה לתפילה השיבו את הזיכרונות של הערבים

אשר משלו כאן תקופה כה ארוכה

האם צבע החינה עדיין נחוץ ליופיך?

ייתכן שהאומה המוסלמית תצבע את אדמתך בדם חלליה

כדי להפוך אותה לכלניות אדומות

האמת, אין בדמי המוסלמים עוד חום (רגישות) שהיה להם בעבר

אבל האומה הזאת לעולם לא תוכל להיכנע או לשקוט בפני מעשה פסול המשורר מביע

את צערו על אנדלוסיה, ובמיוחד כאשר הוא מעלה זיכרונות מהעבר הזוהר של הערבים

והמוסלמים באנדלוסיה. המשורר מנסה להשליך מהלוך רוחו האישי על האומה המוסלמית, על ידי ציון הצד הרגשי והרוחני שנפגע בגלל האויב. דבר זה בא לידי ביטוי בשורה הרביעית העוסקת בהפסקת התפילות במסגדים, ובאוויר נותרו מהדהדים רק קולות מן העבר. תחושה זו מבטאת את תשוקתו להשיב אותם קולות שהיו בעבר לתחום הזמן שבו הוא חי. בנימה רגשית זו הוא רוצה לגרום ליקיצה דתית ולאומית בקרב המוסלמים. באופן בלתי ישיר הוא ממריד אותם שלא להשלים עם התבוסה שגרמה להם עוול ואי צדק. כל פגיעה בכל מה שקשור לתחום הרגשי של האדם עלולה להפריע לתפקודו, על אחת כמה וכמה כשהתלות ומערכת היחסים ההדוקה בין אדם למולדתו מתפוררות. התפוררות זו גורמת למשברים נפשיים העלולים לפתח ניכור חברתי, תחושת קיפוח ותסכול. הדברים האלה עשויים לגרום להתמרדות ולנקמה, במיוחד כשהאדם נמצא בגלות המלבה בתוכו תחושה של יאוש הנובע מרוב נדודים וייסורים. תחושת התסכול והצער פרצה ובאה לידי ביטוי בשירתם של משוררים יהודים שיצאו מאנדלוסיה וישבו בפרובנס. משום שמחקר זה עוסק באופן השוואתי במשוררים מוגדרים ובתקופה מוגדרת, אקדיש את הסעיף הבא למשוררים יהודים שכתבו על הגעגועים בשפת הלדינו⁵¹.

הגעגועים למקום בשירת פרובנס ובשירה האנדלוסית

בסעיף זה ברצוני לציין בקצרה השתקפות נוספת של היחס למקום, בייחוד לאנדלוסיה, שנתפסת כמולדתם האהובה של עמים אחרים אשר אהבו אותה בכל לבם ואשר הצליחו לפתח כלפיה קשר חזק. היחס למקום כמו גרנאדה ואנדלוסיה דומה ליחס ולקשר אשר פיתחו המוסלמים שם.

גימס מונרו מציין במחקרו⁵² שהשירה האנדלוסית השפיעה על השירה הספרדית והרומנטית. עברו ארבע מאות שנים שבהן דיברו על מציאת שורשים מוסלמיים בשירה בפרובנס, ויש כאלה שהכחישו זאת. הם נוכחו לדעת שיש לערבים תרבות מפותחת וראויה לחיקוי⁵³. ראייה לכך: נסיך סיציליה רוביר גיסקארד מינה את המשורר הערבי שהתנצר, קונסטנטין האפריקאי (1020-1087) לסופר ולמתרגם בחצרו⁵⁴. בנקודת

⁵¹ שפת הלדינו, הידועה גם בשם הספרדית היהודית, הייתה שפה מיוחדת ליהודי ספרד, והם המשיכו להשתמש בה גם אחרי גירושם מספרד בשנת 1492. היא מכונה גם ספניולית.

⁵² מונרו, אלשער אלאנדלסי, עמ' 571. (במאמרו ציין שיש טקסטים רבים שנכתבו בשפות הלועזיות ותורגמו אחרי זמן מה לערבית).

⁵³ חזאן, אלאדב אלאנדלסי, ב, עמ' 1030.

⁵⁴ שם, עמ' 1050.

המפגש הברורה מוצאים קווי דמיון בשירי האהבה בין שתי השירות. בשירת האהבה של פרובנס האהוב אינו נפגש עם האהובה שהוא מעריך, והיא אינה מודעת לרגשות האהבה שהוא רוחש כלפיה, בעוד ששירת האהבה האנדלוסית היא בעיקר שירת פרידה וגעגועים.⁵⁵ ההשפעה האנדלוסית חדרה לרוב הארצות⁵⁶ ובלטה בשיריהם ובאיגרותיהם של משוררי ספרד והמערב. אסתפק בהפניה למקורות העוסקים בהשפעה האנדלוסית על המערב.⁵⁷

קורדובה, ששימשה בירתה של אנדלוסיה עד שנת 1033⁵⁸, נחשבת לאחת הערים שזכו לתשומת לב מיוחדת בשירתם של משוררים מוסלמים. מאוחר יותר חיקו אותם משוררים ספרדים. הם תיארו את סגולותיה, והיחס אליה התעצם לאחר המאורעות שגרמו לה הרס ולאחר העזיבה ההמונית של תושביה ומשורריה. היא זכתה גם להתייחסות בשירה הספרדית המודרנית.⁵⁹ ביטויי געגועים לערי אנדלוסיה המשיכו ללוות את היהודים במשך תקופה ארוכה אחרי הגירוש מספרד. הם כתבו את שיריהם בספרדית או בלדינו. שמואל רפאל מציין שהעם היהודי שונה משאר העמים בכך שהתגעגע לכמה מקומות, ארצות ומולדות, ושמר על קשר עם שלושה מקומות שישב בהם (אנדלוסיה, סלוניקי וארץ ציון).⁶⁰ ברצוני לחלוק עליו, שכן לא ייתכן שאותו אדם העובר בחייו מספר מקומות יכול לפתח קשר הדוק ולהתייחס לשלושת המקומות בצורה שווה, כי הגעגועים האמיתיים הם עם ארץ המולדת הראשונה שבה נולד וגדל האדם.

⁵⁵ מונרו, אלשער אלאנדלסי, עורכת: סלמא אלח'צ'יראא', עמ' 572.

⁵⁶ דיתר, אלמפרדאת, עמ' 651.

⁵⁷ גומס, אסהאמאת, עמ' 1477. לנושא תרומתה של התרבות האנדלוסית לאירופה ולמערב בכלל התייחסה מרגריטה גומס, החוקרת את ההיסטוריה והאמנות במכון המערבי לתרבות האסלאם במדריד משנת 1985. היא מציינת שבתחילה התייחס המערב לאסלאם ככובש עוין, אך לאט לאט התנערו מהעמדה הזו וראו במוסלמים עם שיש לו תרבות עשירה ויש ללמוד ממנו דברים רבים, ובמיוחד נסיכים נוצרים וכמרים (רודריגו ח'מינט' ואלפונסו העשירי) שייסדו בשנת 1085 בתי ספר לתרגום ספרים מערבית לספרדית ולשפות אחרות. מעשי התרגום היוו ערוץ חשוב למפגש התרבותי בין המוסלמים לבין הספרדים.

⁵⁸ אבן בסאם, אלד'ח'ירה, 1, עמ' 339.

⁵⁹ לורקה, דיואן, עמ' 308.

⁶⁰ רפאל, געגועים, עמ' 1-12.

עבדאללה טרביה

להבהרת הנושא אביא את השיר כדוגמא המוכיחה את יחסם של משוררים ספרדיים למקום. ולצורך המחקר אציין שיר שעוסק בעיר "קורדובה", מנקודת מבט של משורר ספרדי מודרני.

Cordoba.
Lejana y sola.
Jaca negra, Luna Granda.
Y aceitunas en mi alforia.
Aunque sepa los caminos.
Yo nunca llegare a Cordoba.
Por el llanto por el viento,
Jaca negra , luna roja.
La muerte me esta mirando.
!Ay que camino tan largo!
!Ay mi jaca Valerosa!
!Ay que la muerte me espera,
Antes de llegar a Cordoba!
Cordoba

Lejana sala.⁶¹

תרגום :

קורדובה רחוקה ויחידה,
סוסה שחורה ויריח גדול,
וזיתים בכיסי,
ועל אף שאני יודע את הדרך אני לא אגיע אל קורדובה.
במישור, ברוחות, סוס שחור ויריח אדום.
המוות מביט בי ממגדלי קורדובה.
הוי ! הדרך כה ארוכה !
הוי המוות מחכה לי לפני שאגיע לקורדובה.
קורדובה רחוקה ויחידה.

⁶¹ Federico Garcia Lorca, Obras Completas, 3, Madrid, עמ' 308.

Cordoba, 1957 p. 308

שיר זה חושף את רגשותיו ואת תלונתו של המשורר, הוא מביע את דבריו בצורה פסימית, הוא מציג תמונת מצב שחורה של הלך רוחו, שכל דבר נראה בעיניו שחור, ועל אף זאת הוא מגלה אומץ ורצון רב. הוא יודע איך מגיעים לעיר אך הוא מרגיש חוסר אונים, ובלתי אפשרי להגיע אליה, ורק מרחוק מתבונן כלפי בהבעת כיסופים.

אלמנט החזרה על השם קורדובה, מצביע על עוצמת הגעגועים לאותו מקום גיאוגרפי האהוב על המשורר. משוררים יהודים וספרדים בהיותם ביוון, הביעו את געגועיהם לשוב אל ארץ ספרד. ביטויי געגועים אלה ליוו את היהודים משך תקופה ארוכה אחרי הגירוש מספרד. כתבו שיריהם בשפה הספרדית או בלאדינו ומבטאים את אהבתם לאותה ארץ. ולאורך ציון חיברו היהודים שירים רבים בספרדית, המוקדשים לירושלים כמולדת שנייה. בשירים הללו מביעים את קדושתה של תיון בנימה עצובה.

שירים נוספים הביעו געגועים וכיסופים לציון חוברו במאה ה-17-18 בספרדית, נועדו לעורר את התנועה הציונית מבחינה רוחנית למען השיבה אל ציון. בשירים אלה מדמים את ציון לאם השכולה המחכה לשיבת בנה המת. או בצורה אלגורית מדומה לאהובה המיחלת לשיבת אהובה אליה. ובשירה העברית אצל ר' משה אבן עזרא ור' יהודה הלוי הביעו געגועיהם למקומות ולמולדת אבל כול אחד הביע את רגשותיו בצורה שונה מהאחר.

בשיר "אַהֶה לְזֶמַן אֲשֶׁר יָזֵם לְהַפְרִיד"⁶², רמב"ע מפנה אצבע מאשימה נגד הזמן-הגורל שגרם לפרידתו מהמולדת גרנאדה ומהאחים ששמר להם אהבה בלבם⁶³. והוא לא הסתיר את געגועיו לשוב אל מולדתו גרנאדה. הבית השלישי עומד בניגוד עם הבית הראשון. הארץ שהייתה נעימה מול מדבר הפראים.

בְּאַרְץ נְעִמָה מְכַל – אֲרָצוֹת / וְנִרְיָה כְּפִי חֲפִצִים בְּרוּאִים
וְחֻלְקָה מִכְּבָדִי בְּהַ חֻלְקִים / וְגִזְרָה כָּל-גִּזְרֵי בְּהַ בְּלוּאִים
הַדִּיחֵנִי זְמַנִּי מִהַמוֹנִם / וְהַפְקִיד בִּי שְׁכֵן מְדַבֵּר פְּרָאִים⁶⁴

בבית השני הוא מתגעגע ומדגיש את חיי הנועם שהיו לו במולדתו בקרבת תושביה הטובים והמיוחדים. הבתים האלה מהווים דוגמא להמחשת שלושת האלמנטים שהיו שכיחים בשירת הגעגועים: הזמן שמפריד בין האחים ומייסר את הלב, הגעגועים העזים

⁶² בראדי, רמב"ע, עמ' יט.

בראדי, רמב"ע, עמ' יט. לנוד רעים וְצִאֲנֵי וְאִינָם / וְאִם הִמָּה בְּרַעֲיוֹנֵי מְצוּאִים

⁶⁴ בראדי, רמב"ע, עמ' יט.

לימי הנעורים היפים אשר חלפו, והארץ-המולדת היפה המועדפת על כל מקום אחר. תלונתו של המשורר מתעצמת בבית השני, בהבעת יחסו ההדוק לאותה מולדת "גרנאדה", הדבר בא לידי ביטוי בשימושו במוטיב הכבד המפולח⁶⁵. הפרידה מהמולדת המשולה לכבד שבין צלעותיו, היא מעין גזרה או פלח שהוצא מכבדו. ובבית האחרון מתלונתו נגד הזמן הוא מאשים שהזמן הדיח אותו מבין אחיו וממולדתו, והדף בו והפקידו בין פראים, לתוך חברה זרה, לקסטיליה המכונה מדבר פראים. מהתלונה הזו ניתן ללמוד שרמב"ע אינו מרוצה מהגלות ומהמקום שנקלע אליו, והמשמעות לכך שהוא מתגעגע לשוב לאותה מולדת המעניקה לו חיים שלווים בין תושביה.

בבית האחרון רמב"ע מאשים את הזמן שהדיחו מקרובים וממולדתו למדבר פראים. הניגוד שבין העבר וההווה בא לידי ביטוי בשני המבעים המנוגדים המתעצמים בהופעתם של שני הפעלים שגם הם מנוגדים, הדיח והפקיד. הזמן הדיח אותו ממולדתו שבאזור המוסלמי בְּאַרְץ נַעְמָה מְכַל – אַרְצוֹת, והפקיד אותו לאזור הנוצרי שְׁכֵן מְדַבֵּר פְּרָאִים.

בגעועי המשורר רבי יהודה הלוי למשפחתו, ניתן לזהות את השוני בתפישתו למולדת, על אף שהוא נולד באנדלוסיה הוא מביע געגועים עזים לארץ ציון שלא נולד בה ולא ראה אותה מעולם, ומצליח לתאר אותה בצורה מפורטת בשירי ציון שחיבר למענה. מתאר בחזון את מסעו בים לארץ ישראל וריחוקו מיקיריו ובני ביתו, בהשתפך נפש המשורר עליו כתב שיר פרידה בעל עוצמה ריגושית חזקה.

השיר "לך נפשי בטוחה" נחשב לאחד המרגשים ביותר, בהשתפך נפשו של המשורר הוא כותב על פרידתו מספרד ומבני משפחתו. הגעגועים לארץ ציון עולים על כל דבר אחר.

וְלֹא אֶדְאָג עָלַי קִנְיִן וּבִנְיִן וְלֹא עַל הוֹן וְלֹא עַל כָּל אֶבְדָּה
עָדִי כִּי אֶטְשֶׂה יוֹצֵאת חֶלְצִי אַחֹת נִפְשִׁי וְהִיא לִי כִּקְ יַחֲדָה
וְאֶשְׁכַּח אֶת בְּנֵה פֶלַח כְּבָדִי וְאֵין לִי בְלַעֲדִי זְכָרוֹ לַחֲדָה⁶⁶

רצהבי חוקר שירת ספרד ניסו לפרש את הבית השלישי, והוא מציין שעדיין בית השיר הזה מחכה לפרשנות⁶⁷. החוקר דוד קויפמן סקר חלק מההשערות שתלו החוקרים בבית

⁶⁵ מוטיב הגוף החצוי והכבד המשוסע, הוא מוטיב שכיח בשיר הערבית, וחוזר אצל ריה"ל ואבן חיפאגיה.

⁶⁶ ריה"ל, שירי הקודש, ד, מה' ירדן עמ' 940.

⁶⁷ רצהבי, עיונים, עמ' 13.

זה⁶⁸. הלשון פלח כבדי מצוי פעמיים במקרא (משלי ז, כג; איוב טז, יג). ובשני הכתובים מוסב הוא אל החץ הפולח ומבקע באכזריות את הכבד או הכליות⁶⁹. הערבים סברו, הכבד הוא מקור הרחמים, אמרה זו מיוחסת לחיליף עלי בן אבי טאלב: "התבונה בלב, הרחמים בכבד, החמלה בטחול והנפש בריאה"⁷⁰.

בלשון המקור: "ען עלי בן אבי טאלב קאל: אלעקל פי אלקלב ולרחמה פי אלכפד ולראפה פי אלטחאל ואלנפס פי אלריה"⁷¹.

ברצוני לציין את פרשנותי לבית הנ"ל ולהשיב לבת הקול הצווחת, שלביטוי פלח כבדי יכול להיות שתי משמעויות:

1- ביטוי המושפע מהערבית במקום פלדי כבדי (فلذ كبدی) שמשמעו החלק המרכזי שמקומו בעומק הכבד, אפשר לשער שהאות ד' המופיעה בדפוס הקרוב להיות דומה לאות ח' שהמעתיק העתיק אותה ח' במקום ד'.

2- אפשרות שנייה, המלה פלח משמעותה נתח על צורת הסהר שנגזר ונבקע מתוך הכבד ולא מהצד. נתח כזה בעומק הכבד כואב שבעתיים מאשר בקצהו.

המשורר המוסלמי אבן חמדיס הסיצילי מביע את געגועיו למולדתו במילים הבאות "זכרת صقلية والأسى" - נזכרתי בסיציליה וביגון.

זכרת صقلية والأسى	יהיג ללנפס תזכרה
ومنزلة للتصابي خلت	وكان بنو الظرف عمارها
فإن كنت أخرجت من جنة	فإنني أحدث أخبارها
ولولا ملوحة ماء البكا	حسبت دموعي أنهارها ⁷²

תרגום:

נזכרתי בסיציליה והיגון / מסעיר בנפש את זכרה

מקום (תחנה נעורים) הנעורים שומם / אחרי ש בני אלטרף בנו אותו⁷³

אם כבר הוצאתי מגן-עדן / הריני מספר את קורותיו

⁶⁸ קויפמן, מחקרים בספרות, עמ' 200-2002.

⁶⁹ רצהבי, עיונים, עמ' 13.

⁷⁰ רצהבי, עיונים, עמ' 13.

⁷¹ אלסיוטי, אלדר אלמנת'ור, עמ' 159.

⁷² אבן חמדיס, דיואן, עמ' 183.

⁷³ בני אלטרף נחשב לאחד השבטים שסייעו בבניית סיציליה לצד שבט האזדים.

לולא היו דמעוטי מלוחות / הייתי חושב אותן לנהרותיו
בשיר זה מקונן ומתאר אבן חמדיס את סבלו על אבדן מולדתו שאותה הוא משווה לגן-
עדן, מתגעגע לנהרותיה, לבתי המגורים ולמקומות הבילוי של נעוריו, ומסיים את השיר
בתקווה שהמולדת תשחרר מידי הנורמנים.

געגעויו של אבן חמדיס פורצים כסערה כשהוא נזכר במולדתו "סיציליה". הוא חש
מחויבות לספר על אודות המולדת הדומה לגן-עדן⁷⁴.

בשיר געגעוים לסירקוז שכתב במרוקו הוא מתגעגע לעירו ומהלל את תושביה. הוא פונה
לאלוהים ומבקש להשקות את העיר מעין דומעת מהבכי שפרץ על בתי המגורים שנחרבו
וננטשו, על אותם אנשים שלבו של המשורר מחובר אליהם בקשרי אהבה אמיצים:

سقى الله عينا عذبة الدمع أن بكت
حظارا بها للجسم قلب متيم⁷⁵

תרגום:

האל ישקה אתכם מי עדן מעין בוכה / כשבתוך הגוף שוכן לב חולה אהבה
המשורר מסיים את השיר בהבעת געגעויו לאדמת המולדת שבה נרקבו עצמותיהם של
חבריו וקרוביו:

أحن إلى أرضي التي في ترابها
مفاصل من أهلي بلين وأعظم⁷⁶

תרגום:

מתגעגע אל ארצי, שבאדמתה / רקבו ובלו מרפקיהם ועצמותיהם של קרובי
הגעגעוים לעפר ולעצמות שנקברו באותה ארץ, הם בגדר חוליה המחברת את המשורר
לאותה מולדת⁷⁷. מתוך הדוגמאות שהבאתי לעיל ניתן ללמוד, שהגלות והנכר מופיעים
ומשתקפים בצורה ברורה ברוב השירים של אבן חמדיס. הוא לא הותיר שיר או נושא
בלי לשלב בתוכו אלמנטים של געגעוים למולדת, לנעורים, למשפחה, לשפחות, ונוסף
לכך הוא התייחס גם לנושא הזקנה והתלונה על תהפוכות הגורל והזמן.

⁷⁴ טרבולי, אלמפאן, עמ' 428.

⁷⁵ אבן חמדיס, דיואן, עמ' 413.

⁷⁶ שם, עמ' 416 (המילה أعظم מקבילה ל-عظام צורת הרבים של עצם-עצמות).

⁷⁷ הגעגעוים למולדת קשורים לגעגעוים למתים שנטמנו באותה ארץ, במיוחד קברי האבות
והאזהבים אצל אבן חמדיס, אבל אצל ריה"ל, שירי הקודש, ד, עמ' 932, שאדון בגעגעויו בפרק
הרביעי, געגעויו הם לארץ ציון וקברי הקדושים ונביאי ישראל:
أَصْفَا لِقَبْرِكَ وَأَعْتَفَ بِقَبْرِكَ وَعَيَّنِي لِقَبْرِكَ فَيَصُونَ نَهْرِي

אבן חיפאג'יה בשירו (רחלת ענכם - رحلت عنكم - נטשתי אתכם)⁷⁸, מבטא את תחושת הגעגועים שגברה לאחר האבדן והגלות שהפרידו בינו לבין קרוביו, כך שכל אחד נמצא בקצה הרחוק ביותר (הצפון והדרום).

رحلت عنكم ولي فؤاد	تنقض أضلاعه حنيناً
أجود فيكم بعلق دمع	كنت به قبلكم ضنيناً
يثور في وجنتي جيشاً	وكان في جفنه كميناً
كأنني بعدكم شمال	قد فارقت منكم يميناً ⁷⁹

תרגום:

נסעתי רחוק מכם ולבי / הומה ופועם בגעגועים שבין צלעותי
שופך דמעותיי בשפע על הפרידה מכם / שבעבר חסתי עליהן לפניכם
פורצות (הדמעות) על לחיי / כמו חיילים שהציבו בעפעפי מארב
הריני כמו צפון אחריכם / לאחר שהדרום ניתק מכם

בבית הראשון תחושת החנין פורצת מלבו ועוברת מבין צלעותיו, הנתב שעוברים דרכו הגעגועים הוא נתיב של הבלתי מוחשי (רגשות) אל המוחשי (הלב והצלעות). בבית השני הוא מגלה את השפעתם של אותם אנשים ומקומות שנפרד מהם. השפעה זו מתבטאת בניגוד הקיים בין המילים: أجود/ضنيناً (אהיה נדיב / אהיה קמצן). כלומר, בעת שהותו ביניהם קימצו עיניו בדמעות, ולעת עזיבתם ופרידתם הפכו עיניו לנדיבות וזלגו שפע של דמעות. בבית השלישי, בשיטה הצוירית המוכרת שבה משתמש אבן חיפאג'יה, הוא מצייר תמונה משדה הקרב בתארו את התפרצות הדמעות על לחיו כאילו בתוך עיניו נמצא מארב של חיילים, ומתוכו הם פורצים החוצה אל לחיו. הבית הרביעי מציג את המצב האומלל שאליו נקלע המשורר על ידי הניגוד שבין (شمال/يميناً) צפון ודרום. הוא מרגיש את עצמו חצוי מבחינה פיזית באמצע. הוא מייצג את הצפון שאמור להשלים את הדרום, ורק בהיות הצפון והדרום יחד הם יוכלו להתקיים ולחיות בשלווה. בשיר הגעגועים שלפנינו אבן חיפאג'יה מציג תמונה עצובה באמצעות החומרים היסודיים שבהם משתמשים בקינות או בשירי פרידה. הפועל رحلت, שהוראתו גלית ונטשתי, מתחבר עם הלב הפועם חזק בגעגועים, והדמעות שהם מציינות את הבכי מתפרצות על לחיו של המשורר.

⁷⁸ אבן חיפאג'יה, **דיואן**, עמ' 268.

⁷⁹ שם, עמ' 268.

עבדאללה טרביה

יש לציין שעל אף ריבויים של המחקרים שעסקו בשירת ימי הביניים חסר בהם דיון בסוגת החנין, "הגעגועים", כסוגה עצמאית הנבדלת משאר הסוגות. החנין השתלב בסוגות האחרות, בעיקר בקינות, ובייחוד בקינות על ערים ובשירי גאולה ותלונה, וכן שימש הקדמה לשירי אהבה וטבע. גם הקינה על ערים לא זכתה למעמד נבדל מקינה על ממלכות עד מחקרו של אלזיאת, שהגדיר את הסוגה באופן חד-משמעי. כמו כן לא נעשתה השוואה של סוגה זאת אצל המשוררים המוסלמים לזו של המשוררים היהודיים.

לסיכום, אפשר לראות שנושא הגעגועים נמצא בכל התרבויות ואצל כל האומות. היחס החם והקשר ההדוק אשר נוצר בין האדם למקום סייע לצמיחת תת-סוגה חדשה "קינה על ערים", ולצמיחתה של סוגת החנין. על פי המחקרים שנכתבו בנושא רואים שהגבולות בין שתי הסוגות מטושטשים, ונוכל לומר ששני הנושאים חופפים, ושניהם משלימים האחד את זולתו. תפקידי בפרקים הבאים הוא להגדיר את גבולותיה של סוגה זו בשתי השירות, ובמיוחד לבדוק את גבולותיהן של הסוגות בשירה העברית, ומה ההבדלים בין השירים הערביים לעבריים.

ביבליוגרפיה

1. אבן חמד, עבד אלג'באר. **אלדיואן**. בירות: אחסאן עבאס, 1960.
2. אבן ח'פאג'יה, אבראהים אבו אסחאק. **אלדיואן**. בירות: מצטפא ע'אזי, 1961.
3. אבן מנט'ור, מחמד בן עלי אלנצארי. **לסאן אלערב**. בירות: חמו"ל, 1988.
4. אבן קתיבה, אבו מחמד, עבדאללה אבן מסלם. **אלשער ואלשעראא'**. קהיר: מ' שאפר, 1966.
5. אבראהים, סמיר עבד אלחמיד. "צדא מא'סאת סקוט אלנדל'ס פי אלדב אלדורדי". בתוך: **אלנדל'ס קרון מן אלתקלבת ואלעטאא'ת**. עורכים: עבדאללה אלזידאן, חמד אלסחיבאני, צאלח אלסנירי ואחרים, ריאץ' 1996: עמ' 349-384.
6. אלסיוטי, ג'לאל אלדין. **אלדר אלמנת'ור**. קהיר: ג'אזם חידר, 1940.
7. אקבאל, מחמד. **פליאת אקבאל ארדו**. לאהור, 1978.
8. אריסטו. **פואטיקה**. תרגום והערות: ש' הלפרין. תל אביב, תשל"ז.
9. אשרי, דוד. "על הגלות וכתובת ההיסטוריה: המקרה של תוקידידס", **אשכולות 6-5** (תשמ"א): עמ' 5-10.
10. גומס, מרגריטה. "אסהאמת חצ'אריה ללעאלם אלסלאמי פי אירופה עבר אלנדל'ס". בתוך: **אלח'צ'ארה אלערביה אלסלאמיה**, עורכת: אלח'צ'ראא' סלמא (אלגיוסי), ב, בירות 1998: עמ' 1477-1487.
11. Johnson, H., *Sociology*, London 1961.
12. גורביץ, זלי, וארן גדעון. "על המקום – אנתרופולוגיה ישראלית". **אלפיים 4** (1991): עמ' 9-24.
13. דיתר, מיסנו. "מזיד מן אלמפרדאת אלערביה ותצניפאתהא פי אללעיה אלרומנסיה". בתוך: **אלח'צ'ארה אלערביה**, עורכת: סלמא אלח'צ'ראא' (אלגיוסי). א, בירות 1998: עמ' 651-657.
14. הרידי. "אלדב אלטרפי". בתוך: **אלנדל'ס קרון מן אלתקלבת ואלעטאא'ת**. עורכים: עבדאללה בן עלי אלזידאן, חמד בן צאלח אלסחיבאני, צאלח אלסנירי ואחרים, ד, ריאץ' 1996: עמ' 325-347.
15. חור, מחמד. **אלחנין אלא אלוטן פי אלדב אלערבי**. קהיר: חמו"ל, 1978.
16. חזאן, חביב, אלדב אלנדל'סי. **מן אלאח'תלאל אלא אל'רתחאל**. שפרעם: חמו"ל, 1989.
17. חמאד, מחמד, חסן (מתרגם). **אלאע'תראב ענד פרום**. בירות: חמו"ל, 1995.
18. טרבולי, מחמד עויד. **אלמפאן פי אלשער אלנדל'סי**. קהיר: חמו"ל, 2005.

19. Lutwack Leonard. *The Role of place in Literature*. Syracuse: s.n, 1984.
20. Lorca, Federico Garcia. *Obras Completas*. 3. Cordoba- Madrid: s.n, 1957.
21. Mallory William, and Simpson-Housley Paul. *Geography and Literature – A meeting of the Disciplines*. Syracuse, 1987.
22. מוּנרו, ג'ימס. "אלשער אלַאנדלְסי ואלתראת' אַרומנסי". בתוך: **אלחצ'ארה אלערביה אלַאסלאמיה פי אלַאנדלְס**. עורכת: אלחצ'ארה סלמא (אלג'יוסי). א. בירות 1988: עמ' 571-603.
23. מחמד, סעיד מחמד. **דראסאת פי אלַאדב אלַאנדלְסי**, לוב: חמו"ל, 2001.
24. מירון, דן. "סאגה פליטוניסטית". **ידיעות אחרונות**, 26/5/78.
25. נורי, קיס. "אלַאע'תראב אצטלאחא ומפהומא". **עאלם אלפּר 10** (1979): עמ' 40-9.
26. נמר, עבד אלמנעם. **תאריח' אלַאסלאם פי אלהנד**. בירות: חמו"ל, 1981.
27. סלמא, מחמד עלי. **אלַאדב אלערבי פי אלַאנדלְס**. בירות: תטורה, מוצ'ועאתה, אשהר אעלאמה, 1989.
28. סלמא, סמירה. **אלַאע'תראב פי אלשער אלעבאסי**. דמשק: חמו"ל, 2000.
29. עבד אלמנעם, מ'ג'אהד. **אלַאע'תראב פי אלפּלספה אלמעאצרה**. דמשק: חמו"ל, 1985.
30. עבד אללטיף, מחמד. **דראסאת פי סיקולוג'ית אלַאע'תראב**. קהיר: חמו"ל, 2003.
31. עיאד, מחמד, שקרי, תרגם. **פן אלשער של אריסטו**, קהיר: חמו"ל, 1971.
32. Federico Garcia Lorca. *Obras Completas*. 3. Madrid. Cordoba. 1957: p. 308.
33. פיינגולד, בן-עמי. "על המקום בדרמה העברית". בתוך: **ממרכזים למרכז**, עורכת: נורית גוברין, תל-אביב תשס"ה: עמ' 306-320.
34. Fairchild, H.K. *Dictionary of Sociology*. New York: s.n, 1941.
35. ציף, שוקי. **עצר אלוּל ואלַאמאראת פי אלַאנדלְס** קהיר: חמו"ל, 1994.
36. קויפמן, דוד. "ריה"ל". **מחקרים בספרות העברית בימי הביניים**. תרגם: ישראל אלדד. ירושלים תשכ"ב: עמ' 166-207.
37. קראצ'קובסקי, אע'נאטיוס. **תאריח' אלַאדב אלג'ע'ראפי אלערבי**. תרגם: צלאח אלדין, עת'מאן. א. קהיר: חמו"ל, 1957.

38. Roos. M. *Storied Cities, Literary Imagining of Florence, Venice, and Rome*. London: s.n, 1994.
39. Shmuel, Rafael. "Spain, Greece or, Jerusalem? The yearning for the mother land in the poetry of Greek Jews". Ramat-Gan: s.n, 2008 (in print).
40. רצהבי, יהודה. "עיונים בשירי ריה"ל". *אוצר יהודי ספרד ח* (1966): עמ' 11-16.
41. שואבקה, מחמד עלי. "גימאליאת אלמכאן". *מג'לת אבחאת' אלירמוך ט/ז* (1991): עמ' 43-52.
42. שחם, חיה. "הגיאוגרפיה של הנפש: ונציה בשירה העברית". בתוך: *ממרכזים למרכז*. עורכת: נורית גוברין. תל-אביב, תשס"ה: עמ' 362-385.
43. שירמן, חיים. *תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית*. ערך והשלים: עזרא פליישר, ירושלים: תשנ"ו.
44. שמס אלדין, סאמי, *סידי יחיא*, אסתאנבול: חמו"ל, 1875.
45. תיעאלפי, אבו מנצור. *יתימת אלדהר*. עורך: מחמד מחיי עבד אלחמיד. קהיר: חמו"ל, 1957.

تلخيص:

يبحث المقال في موضوع العلاقة بين المكان وأهميته في شعر الحنين، وبالأخص الحنين إلى الوطن. لا بد من التطرق إلى قضية المنفى والتشرد، الغربة والترحال وكذلك إلى نشوء وتطور الشعر الذي تم كتابته في رثاء المدن الزائلة والضائعة. إن اجتماع هذه القضايا معا ساعد وبشكل بارز وجلي على نشأة شعر الحنين الذي وصل إلى ذروته في الأندلس في العصور الوسطى.

لا بد هنا إلا أن أتطرق لبعض الأشعار التي تعبر عن الحنين إلى الأندلس في أشعار الشعراء المسلمين (ابن حمديس الصقلي وابن خفاجة) والشعراء اليهود (موسى ابن عزرا ويهودا هليفي) الذين عاشوا في الأندلس وتعرضوا لظروف مشابهة لظروف المسلمين، وكذلك في العصر الحديث لم يبخل الشعراء الأجانب من الحنين إلى الأندلس وإسبانية كما ورد في اللغة الأردية والادينو.